

OSNOVNE TENDENCIJE U DEMOGRAFSKOM RAZVITKU SEOSKOG STANOVNIŠTVA I NEKI PROBLEMI NJEGOVE REVITALIZACIJE

*Svetlana RADOVANOVIĆ **

U selu i poljoprivredi tokom čitavog perioda posle Drugog svetskog rata odvijali su se složeni i protivrečni procesi čiji su krajnji rezultati manifestovani populaciono opustošenim selom i dugotrajnom krizom u poljoprivredi. Do Drugog svetskog rata oko 80% stanovništva Jugoslavije živelo je na selu, da bi se u procesu sveopšte svetske modernizacije društva posleratnog perioda, njegove industrijalizacije i urbanizacije, selo marginalizovalo i uglavnom tretiralo kao privredni resurs, zanemarujući pritom da je u pitanju kompleksna socijalna zajednica. Osim toga, globalne promene jugoslovenskog sela bile su pod snažnim uticajem vladajuće komunističke ideologije sa dalekosežnim socio-ekonomskim posledicama. Tako se i moglo dogoditi da je, naročito, srpsko selo bilo "kao i srpsko društvo u celini - za neki stepen više, jače i grublje od drugih - izloženo ovim protivrečnim dejstvima modernizacije i retradicionalizacije kojima su zahvaćena i neka druga sela i globalna društva na Balkanu" (Mitrović, 1997:28).

Ne upuštajući se u istorijske i društveno-političke razloge koji su, bez sumnje, u većoj ili manjoj meri doprineli da se od glavnog jezgra vitalnosti i osnovnog nosioca državne stabilnosti srpskog naroda, današnje srpsko selo nadje demografski opustošeno, ovde ćemo se pozabaviti samo nekim problemima, navodeći ih u onoj meri koju smatramo neophodnom za poznavanje osnova savremenih demografskih procesa koji su se odvijali u našem seoskom društvu. Naime, kako su faktori i uzroci aktuelnog demografskog stanja našeg sela veoma kompleksni, kao i da je demografskim istraživanjima sela do sada kod nas posvećivana nedovoljna pažnja, cilj ovog

* Geografski fakultet, Beograd.

rada je da, koristeći se samo dostupnim statističkim podacima i parcijalnim istraživanjima demografske problematike sela i poljoprivrednog stanovništva, skrene pažnju na katastrofalne posledice nastale zbog toga što jugoslovensko društvo do najnovijih dana nije uspostavilo celovitu demografsku strategiju, a time i efikasnu demografsku politiku ne samo u odnosu na seosko stanovništvo već i u odnosu na ukupni društveno razvojni proces. Osim toga, skrenuli bismo pažnju i na neka metodološka pitanja od kojih je na prvom mestu nedovoljno jasna definicija sela i grada, koji se određuju različito u praksi i naučnim i stručnim radovima. Ovaj problem dugo postoji kao kompleksno teorijsko pitanje, pri čemu treba imati u vidu da "teorijski problemi prvenstveno potiču usled složenosti, brojnosti i važnosti objekata ispitivanja (naselja)", dok se "praktična važnost manifestuje u vidu stepena urbanizacije (ruralizacije) prema čemu se uveliko određuje nivo opšte društveno-ekonomske razvijenosti i sprovode važni poduhvati u ekonomskom i drugom razvoju date teritorije" (Ilić, Stojanović, 1985:71). U Jugoslaviji su se u posleratnom periodu primenjivali različiti kriterijumi za definisanje naselja kao osnovne teritorijalne jedinice, tako da su se istovetne teritorijalne jedinice u jednom kraju smatrale naseljem, a u drugom delom naselja. Definicije naselja i definicije pojedinih kategorija naselja uticale su na promenu broja naselja, a kako u tom pogledu nije bilo univerzalno važećih kriterijuma u samoj nauci, u statističkoj praksi mnogih zemalja primenjivana su različita rešenja.¹

U našoj demografskoj statistici, primenjujući kriterijum odnosa poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva prema ukupnom stanovništvu (Macura, 1954) mogle su se izdvojiti tri grupe naselja: gradska, seoska i mešovita (popisi 1953, 1961. i 1971), dok su u popisima 1981. i

¹ Prema "Imeniku naseljenih mesta" iz 1951. godine u Jugoslaviji je bilo registrovano oko 44000 naselja i delova naselja, u "Imeniku" iz 1960. godine oko 29000 naselja, dok je u *Sistematskom spisku naselja* iz 1981. godine zabeleženo 27877, a 1991. godine 27636 naselja u SFR Jugoslaviji, dok je u SR Jugoslaviji registrovano 1981. godine 7410 naselja, a 1991. godine 7390 naselja od kojih su 234 pripadala gradskom i 7156 ostalom tipu.

Statistička definicija naselja kao "antropogeografske teritorijalne jedinice posebnog imena bez obzira na broj kuća", ustanovljena je uoči popisa stanovništva od 1953. godine i primenjivala se u BiH i Crnoj Gori, dok se u Srbiji i Hrvatskoj naselje definiše "kao svako nastanjeno mesto s posebnim imenom", s tim što postoje samostalna naselja koja imaju svoj atar (gradovi, varoši, sela, trgovi) i nesamostalna naselja koja nemaju svoj atar (zaseoci, pustare, mahale, salaši itd.). U Sloveniji naselje je "zbijena ili razbijena grupa kuća koja obuhvata naseljenu geografsku jedinicu sa zajedničkim imenom i numeracijom kuća". Uporedi: SZS (1965). *Popis stanovništva 1961. godine. Stanovništvo i domaćinstva 1948, 1953 i 1961.* Knjiga X, (Beograd: SZS), str. XVII; Ilić, Jovan i Stevan Stojanović (1991). *Sistematski spisak naselja SFRJ*, (Beograd: SZS), str. 72.

1991. godine sva naselja podeljena na "gradove i naselja gradskog karaktera i ostala naselja", pri čemu nije objašnjena razlika između gradova i naselja gradskog karaktera niti je jasno i funkcionalno definisana kategorija "ostalnih" naselja. Drugim rečima, primenjen je tzv. pravni kriterijum po kome je gradski status nekog naselja određivan proglašenjem u svakoj opštini pojedinačno. Manjkavošću ovakve bipolarne podele učinjen je korak nazad u odnosu na praksu iz popisa 1953. do 1971. godine. Budući da u ovom radu ne možemo razrešiti pitanje tipologije naselja, mi ćemo sva naselja koja su u našoj statističkoj službi svrstana pod "ostala naselja" tretirati kao seoska, a stanovništvo koje živi u tim naseljima kao seosko stanovništvo.² U vezi s tim stoji i uslov da se podela stanovništva na gradsko i seosko mora zasnivati na jasnoj definiciji koje kod nas nema, a "retko se koji podatak iz ekonomske statistike stanovništva toliko traži koliko odnos između seoskog i gradskog stanovništva. No, isto tako, retko se koji drugi podatak traži sa manje jasne predodžbe o tome šta treba da bude njegov sadržaj... Otuda, ne sme nas čuditi što svaki statističar na ovo pitanje ima drugi odgovor" (Krašovec, 1974:65). Zvanični statistički podaci pokazuju da je udeo ostalih naselja visok u celoj zemlji i u obe republike iznosi 97%, s tim što su u Republici Srbiji razlike znatne tako da najmanji udeo ostalih naselja ima Vojvodina 88,8%, zatim centralna Srbija 97,3% i Kosovo i Metohija 98,2%. Naglašavamo, takodje, i razliku između pojmova seoskog stanovništva i poljoprivrednog stanovništva koji se često poistovećuju, mada kriterijum za definisanje seoskog stanovništva nije jasno definisan i najčešće se vezuje za tipologiju naselja, dok je za razvrstavanje stanovništva na poljoprivredno i nepoljoprivredno primenjivano više kriterijuma (zanimanje, delatnost, pripadnost poljoprivrednom ili nepoljoprivrednom domaćinstvu). Tako je u našoj statističkoj praksi u popisima 1953, 1961 i 1971. godine poljoprivredno stanovništvo određeno na osnovu delatnosti, što znači da su u poljoprivredno stanovništvo uključena aktivna lica koja su svoja zanimanja obavljala u poljoprivrednoj delatnosti,³ kao i sva od njih izdržavana lica. U popisima 1981, 1991, kao i u popisu 1948. godine, vrsta zanimanja je osnovni kriterijum za izvođenje poljoprivrednog stanovništva. Pritom nije bilo bitno

² Stanovništvo SR Jugoslavije je 1991. godine bilo razmešteno u 7390 naselja različite veličine, od kojih su 234 pripadala gradskom i 7156 ostalom tipu. Najveći broj naselja je u Republici Srbiji - 6152, od kojih su 194 gradska i 5958 ostala (centralna Srbija 116 gradskih i 4128 ostalih, Vojvodina 52 gradska i 411 ostalih, Kosovo i Metohija 26 gradskih i 1419 ostalih), dok Republici Crnoj Gori pripada 1238 naselja, tj. 40 gradskih i 1198 ostalih.

³ Delatnosti poljoprivrede, ribarstvo i vodoprivrede prema tada važećoj "Nomenklaturi za raspoređivanje privrednih i drugih organizacija i državnih organa po delatnostima".

da li aktivno lice svoje poljoprivredno zanimanje obavlja u poljoprivredi⁴ ili nekoj drugoj nepoljoprivrednoj delatnosti. Pored navedenih razlika u opredeljivanju poljoprivrednog stanovništva, metodologije primenjivane u popisima 1981. i 1991. godine razlikuju se u odnosu na metodologiju popisa iz 1971. godine i u sledećem: Pri obradi podataka popisa stanovništva 1971. godine u poljoprivredno stanovništvo uključena su i lica na privremenom radu u inostranstvu koja su pre odlaska na rad, prema tada primenjenoj definiciji, pripadala poljoprivrednom stanovništvu. U rezultatima popisa stanovništva 1981. i 1991. godine prikazano je poljoprivredno stanovništvo u zemlji, što znači da u kontingent poljoprivrednog stanovništva nisu uključena lica na privremenom radu u inostranstvu, kao ni članovi porodica koji sa njima borave, ali ne rade, bez obzira na to što su pre odlaska u inostranstvo obavljala poljoprivredno zanimanje. Oba načina definisanja poljoprivrednog stanovništva imaju sledeći nedostatak: kada se kao kriterijum uzme delatnost, onda se u poljoprivredno stanovništvo uključuju i ona aktivna (i od njih izdržavana) lica koja nisu neposredno poljoprivrednici, tj. koja u okviru poljoprivredne delatnosti obavljaju nepoljoprivredna zanimanja (mehaničari, knjigovodje, šoferi, pravnici, agronomi), dok se, s druge strane, ne uključuju aktivna lica koje obavljaju poljoprivredno zanimanje, ali to zanimanje vrše van poljoprivredne delatnosti. Primenom kriterijuma "zanimanje" dolazi do obrnute situacije - poljoprivredno stanovništvo obuhvata sva aktivna lica koja obavljaju poljoprivredno zanimanje (zajedno sa licima koja ovi izdržavaju), s tim što se na taj način u poljoprivredno stanovništvo ne uključuju lica koja na posredan ili neposredan način učestvuju u poljoprivrednoj proizvodnji, ali obavljaju nepoljoprivredna zanimanja. Međutim, iako su evidentne metodološke razlike pri definisanju kontingenta poljoprivrednog stanovništva u popisima do 1971. i od 1981. godine u osnovi nije narušena mogućnost uporedivosti podataka popisa stanovništva, o čemu postoji iscrpna rasprava iz sredine 80-ih godina (Petrović, Radovanović, 1985:433-439).

Interesantno je pomenuti i kategoriju seljaka-radnika, koja je nastala u specifičnim uslovima ubrzane industrijalizacije i viškova poljoprivredne radne snage i koja se u znatnom broju održala sve do najnovijih dana. Ekonomski minusi dualističke aktivnosti ove kategorije stanovništva nisu sistematski proučavani. Međutim, neka istraživanja vršena još početkom 60-ih godina

⁴ Oblast "Poljoprivreda i ribarstvo", prema Jedinstvenoj klasifikaciji delatnosti.

pokazuju da su "seljaci-radnici manje produktivni i u nepoljoprivrednim delatnostima i u poljoprivredi. U nepoljoprivrednim delatnostima oni su često umorni od teškog posla u poljima i često izostaju zbog poljoprivrednog posla; u fabrici im je dovoljno da dobiju nešto gotovine i socijalno osiguranje. Slično tome, u poljoprivredi oni nisu zainteresovani za usvajanje nove tehnike, za povećanje prinosa pošto dobijaju dovoljno gotovine od gradskog rada. Usled toga njihova polja se nedovoljno intenzivno obraduju" (Krašovec, 1966:102) ili su sasvim zapuštena, što se negativno odrazilo i na nacionalni fond namirnica. U vezi s tim interesantno je pomenuti da su, prema podacima za 1989. godine, u centralnoj Srbiji mešovita domaćinstva imala u odnosu na čisto poljoprivredna "oko 33% više aktivnih lica od kojih su oko 55% bili aktivni poljoprivrednici, 47% stalno zaposlena lica van gazdinstva. Mešovita gazdinstva u istoj godini su koristila oko 10% manje obradivog zemljišta iako su imali za oko 8,8% veću ukupnu površinu poseda u odnosu na čisto poljoprivredna". (Simić, 1992:87) Prema tome, medjuzavisnost svih promena koje su se desile, a naročito proces ubrzane deagrarijacije uticao je i na to da se pojmovi "seljačko" i "seosko" stanovništvo više ne poklapaju s obzirom da je u selu sve manje stanovnika koji se bave poljoprivredom. Prema popisu iz 1991. godine 49% od ukupnog stanovništva Jugoslavije živi u selima, dok je poljoprivrednog stanovništva samo oko 17%. Udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu Jugoslavije opao je od 1948. do 1991. za blizu 60%, dok je Danskoj, koja se smatra zemljom sa skladnim razvojem poljoprivrede i industrije, za sličnu promenu bilo potrebno oko 130 godina, Francuskoj više od 90 godina, SAD i Švedskoj oko 90 godina" (Mitrović, 1997:31). Medjutim, Jugoslavija je u period posleratne socijalističke izgradnje stupila sa tipičnim obeležjima zaostale agrarne privrede koju osim niske produktivnosti karakteriše i izrazita agrarna prenaseljenost. Tako je, na primer, Jugoslavija 1936. godine imala 346600 poljoprivrednih gazdinstava sa oko dva miliona žitelja ili 1/6 celokupnog seljaštva bez parčeta sopstvene zemlje ("bezemljaši", "pravi seljački proleter"). Uz njih je još dva puta brojnija kategorija seoskih poluproletera sa 671865 poljoprivrednih gazdinstava i 3875000 žitelja. U njihovom posedu bilo je svega 693543 hektara, ili jedva 6,5% od ukupnog ziratnog zemljišta, sa prosečnom veličinom od 17,9 ari. Najteže stanje u Srbiji bilo je u Južnomoravskom i Niškom regionu, ali su istim problemom bili ophrvani i tipična agrarna područja Sandžaka i Starog Vlaha, podrinjsko-kolubarskih krajeva, Zapadne Morave, Podunavlja, Istočne Srbije i dr. (Radivojević, 1939; Radovanović, 1959:256-257; Petrović, Radovanović,

1985:433-434). Znači, stekli su se u najvećem stepenu svi socio-ekonomski i demografski uslovi da se već sa prvim fazama industrijalizacije i urbanizacije u posleratnom periodu ovaj moćni migracioni potencijal masovno počne odlivati iz sela u grad i iz poljoprivrede u industriju i druge delatnosti. To je pospešivano i ideološkim parolama o radničkoj klasi kao vodećoj snazi društva čime se "...cilj seoskih migranata menja i on glasi: dobiti stalno zaposlenje izvan gazdinstva" (Stevanović, 1995:15). Ovo je istovremeno i glavni pokazatelj diskontinuiteta između predratnog napuštanja gazdinstva i posleratne deagrarizacije, pri čemu je i nadalje ostala ozbiljna ograničavajuća okolnost razvoja poljoprivredne proizvodnje i nedovoljne organizovanosti poljoprivrede privatnog sektora zbog velike usitnjenosti poseda. Tako je u centralnoj Srbiji prema rezultatima popisa poljoprivrede od 694212 gazdinstava 1/3 imala posed veličina do 2 ha, a skoro polovina do 3 ha rasparčanih u 6,1 miliona fizički izdvojenih parcela tako da na jedan posed dolazi prosečno oko 9 parcela, sa tendencijom daljeg usitnjavanja i rasparčavanja (Bjelogrić /red/, 1979:147).

Dakle, period posle Drugog svetskog rata, stavljajući seljaku u izgled grad i industriju i u početku ga terajući tamo gotovo silom, postaje vreme najradikalnijih promena na selu koje su po svom sadržaju i posledicama izmenile na samo "seljakovu sliku sveta nego, pre svega, njegov stav prema svetu, njegovu filozofiju, njegove vrednosti, njegov moral, njegov životni put" (Stevanović, 1997:15).

Masovni prerazmeštaj ljudi i aktivnosti na relaciji selo-grad, odnosno poljoprivreda - nepoljoprivredne delatnosti imao je niz konkretnih negativnih demografskih, socioloških, kulturnih, ekonomskih, pa i političkih posledica, pre svega zbog toga što se suštinska rešenja nisu tražila kroz izgradjivanje i dugoročno plansko sprovođenje takve razvojne politike stanovništva koja će sanirati destruktivne posledice dezagrarizacije i urbanizacije. A "...i stihija i racionalne i iracionalne mere u odnosu na selo i poljoprivredu vidljive su u konfuznoj i nedorečenoj agrarnoj svesti (agrarna ideologija i agrarna politika)". Posledice takvog koncepta razvoja danas su jasno izražene kroz sadašnje stanje koje je "...rezultat zbrke u shvatanjima sela i poljoprivrede i protivrečnosti mera koje su iz te zbrke proizlazile, ali i žilavog otpora seljaka prema svemu što je otežavalo njegov razvoj. Zato stanje i jeste protivrečno: na jednoj strani su izvesni uspesi, na drugoj gotovo bezizlazna kriza" (Stojanov, 1997:19). Verovanje da se u tehničkom napretku sažimaju svi problemi sela i poljoprivrede nije dalo očekivane rezultate. Naprotiv,

dogodilo se suprotno pri čemu je naročito izražen paradoks po kome i pored značajnog tehničkog i tehnološkog napretka i "uz razne ekonomske mere, poljoprivredna proizvodnja stagnira već više od dve decenije, a seoska populacija je doživela demografski slom" (Stojanov, 1997:20).

Osnovne tendencije i najvažniji problemi

U razdoblju od 1953. do 1991. godine broj stanovnika seoskih naselja SR Jugoslavije opao je sa 5771487 na 5072662 ili za 698825 stanovnika.⁵ Međutim, ostvarena tendencija pada seoskog stanovništva, kada se u analizu uključi regionalna komponenta, zadobija sasvim drugačije, još nepovoljnije značenje. Tako se u navedenom periodu u Crnoj Gori, centralnoj Srbiji i Vojvodini broj seoskog stanovništva smanjio za oko četvrtinu dok se na Kosovu i Metohiji seosko stanovništvo povećalo za preko tri četvrtine (tabela1). Ovakva regionalna diferencijacija posledica je dijametralno suprotnih demografskih tokova u Republici Srbiji, odnosno Jugoslaviji, koji se kreću od otvorene depopulacije u Vojvodini i centralnoj Srbiji, do visoke stope rasta na Kosovu i Metohiji.

Teritorijalna diferencijacija seoskog stanovništva Jugoslavije na ona koja brojčano rastu i ona koja brojčano opadaju poprimajući depopulacioni karakter izražena je već 60-ih godina. Tako su u periodu od 1961. do 1981. godine depopulacioni reoni prošireni pored istočne i jugoistočne Srbije i na severnu i istočnu Vojvodinu, Pomoravlje, kao i na planinske delove zapadne Srbije, odnosno u periodu od 1971. do 1981. godine depopulacijom su u centralnoj Srbiji zahvaćena 77,6% naselja sa 38,4 % stanovništva, u Vojvodini 71,5% naselja sa 37,6% stanovništva, a na Kosovu i Metohiji 28,6% naselja sa samo 8,3% stanovništva (Spasovski i Ilić, 1989:65). Podaci vitalne statistike potvrđuju nastavak ovako nepovoljnih tendencija i pokazuju da se svuda, sem na Kosovu i Metohiji, veoma brzim tempom sužava polje pozitivnog prirodnog priraštaja. Tako je 1997. godine u centralnoj Srbiji samo 3 od 17 okruga imalo pozitivnu stopu prirodnog priraštaja koju su, pre svega, dugovali etničkom sastavu stanovništva, tj. većoj zastupljenosti

⁵ Ovakav pad seoskog stanovništva bio je pod uticajem biološke i migracione komponente, ali i pod uticajem promene tipa naselja. Tako, na primer, Penev i Stevanović konstatuju da je u periodu 1981-1991. zbog promene tipa naselja 65470 stanovnika (730 iz Crne Gore i 64740 iz centralne Srbije) automatski promenilo i status iz seoskog u gradsko stanovništvo, a da se pri tome nije pomerilo iz mesta stalnog stanovanja, jer su ista naselja 1981. tretirana kao seoska, a 1991. kao gradska naselja. (Penev i Stevanović, 1996).

albanskog i muslimanskog življa (Pčinjski 5,2 promila, Raški 3,4 i Zlatiborski 0,1 promila). Najširu rasprostranjenost negativnog prirodnog priraštaja ima Vojvodina u kojoj su svi okruzi i sve opštine beležile negativne

Tabela 1.

Broj stanovnika seoskih naselja, SR Jugoslavija, republike i pokrajine, 1953-1991.

	Ukupno stanovništvo	Stanovništvo seoskih naselja	Procenat	Godišnja stopa rasta (u %)
SR Jugoslavija				
1953	7399027	5771487	78,0	
1961	8114121	5733430	70,7	-0,08
1971	8976195	5365885	59,8	-0,66
1981	9897986	5265208	53,2	-0,19
1991	10394026	5072662	48,8	-0,37
Crna Gora				
1953	419873	360253	85,8	
1961	471984	370377	78,9	0,35
1971	529604	348321	65,8	-0,61
1981	584310	288059	49,3	-1,88
1991	615035	256860	41,8	-1,14
Srbija				
1953	6979154	5411234	77,5	
1961	7642227	5363053	70,2	-0,11
1971	8446591	5017564	59,4	-0,66
1981	9313676	4977149	53,4	-0,08
1991	9778991	4815802	49,3	-0,33
Centralna Srbija				
1953	4463701	3517401	78,8	
1961	4823274	3442479	71,4	-0,27
1971	5250365	3108618	59,2	-1,01
1981	5694464	2973051	52,2	-0,44
1991	5808906	2697211	46,4	-0,97
Vojvodina				
1953	1699545	1197045	70,5	
1961	1854965	1144146	61,7	-0,56
1971	1952533	1000272	51,3	-1,33
1981	2034772	934413	45,9	-0,68
1991	2013889	892295	44,3	-0,46
Kosovo i Metohija				
1953	815908	696788	85,4	
1961	963988	776428	80,5	1,36
1971	1243693	908674	73,1	1,59
1981	1584440	1069685	67,5	1,64
1991	1956196	1226296	62,7	1,38

Izvor: Velat Dubravka (1988). Stanovništvo Jugoslavije u posleratnom periodu, Popis 1991, knj. IX, SZS (Beograd).

vrednosti, dok na Kosovu i Metohiji, prema zvaničnim statističkim podacima, nije bilo ni jedne opštine sa negativnim prirodnim priraštajem.

Nedovoljno radjanje i depopulacija danas posebno ugrožavaju najveći deo centralne Srbije i Vojvodine. Natalitet seoskog stanovništva niži je već preko dve decenije od nataliteta gradskog stanovništva svuda sem na Kosovu i Metohiji, a pozitivan prirodni priraštaj medju seoskim stanovništvom imaju još samo retka seoska naselja u neposrednoj blizini velikih gradova i u krajevima nastanjenim muslimanskim i albanskim življem. To je uslovalo da u deceniji 1981-1991. ukupni prirodni priraštaj seoskih naselja centralne Srbije i Vojvodine bude negativan (-35848 za centralnu Srbiju i -9883 za Vojvodinu), što znači da su u republičkim razmerama, i prema relevantnim statističkim pokazateljima, Albanci i Muslimani praktično preuzeli funkciju biološkog obnavljanja stanovništva Srbije, odnosno da uspostavljeni trend predstavlja vitalni problem srpskog naroda u njegovoj matičnoj državi. Posebno treba naglasiti da je za kosovsko-metohijski prostor karakterističan relativno izbalansiran rast gradske i seoske populacije, odnosno ovaj makroregion pokazuje tokom čitavog posleratnog perioda konstantan rast seoskog stanovništva, što je od posebnog značaja za brz ukupan demografski razvoj.

Prirodno kretanje seoskog stanovništva centralne Srbije i Vojvodine se već duže vreme nalazi u fazi izrazite regresije fertiliteta, nataliteta i prirodnog priraštaja, koja je objektivno dovela u pitanje prosto obnavljanje generacija sa svim onim implikacijama političke, ekonomske, socijalne, kulturne i geostrategijske vrste o čemu najbolje svedoče i najnovija političko-istorijska zbivanja. Zabludu o prilagodjavanju sistema stanovništva proklamovanim društvenim ciljevima razotkrilo je baš reproduktivno ponašanje demografskog sistema Srbije, koje nije u neophodnoj meri uvažavano i tretirano u svoj svojoj izuzetnosti i složenosti.

Snažna migraciona kretanja i izuzetna socijalna pokretljivost seoskog stanovništva značajno su okarakterisale posleratno jugoslovensko društvo u kome se ubrzani demografski preobražaj manifestovao nizom promena u prostornom razmeštaju, vitalnim karakteristikama i strukturama seoskog stanovništva. Migracije na relaciji selo-grad ojačale su depopulacione trendove, a depopulacija sela, koja prevazilazi tempo smanjivanja deagrarijacijom, postaje jedan od najvećih strukturno razvojnih problema srpskog društva. U prilog tome stoji primer da se "...od 4127 seoskih naselja

u središnjoj Srbiji, u 60% smanjuje broj stanovnika odseljavanjem, a kada se pogledaju unutarnje migracije uočava se depopulacija većeg broja sela u Vojvodini (preko 70%) ...ne samo zbog prirodnog priraštaja, nego i zbog mehaničkog odliva stanovništva" (Mitrović, 1997:34; Marković,1993:21).

Tabela 2.

Prirodno kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva seoskih naselja u Srbiji i Crnoj Gori, 1961-1990.

	Crna Gora*	Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1961-1970					
Živorodjeni					
ukupno	120531	1494499	778986	283932	431581
seosko	...	946742	472228	144568	329946
Umrli					
ukupno	34371	732015	429428	184807	117780
seosko	...	502231	308014	101887	92330
Prirodni priraštaj					
ukupno	86160	762484	349558	99125	313801
seosko	...	444511	164214	42681	237616
1971-1980					
Živorodjeni					
ukupno	106517	1591787	817522	280888	493377
seosko	...	850160	378583	114659	356918
Umrli					
ukupno	34771	797107	486851	211003	99253
seosko	...	498473	31977	107871	70826
Prirodni priraštaj					
ukupno	71746	794680	330671	69885	394124
seosko	...	351687	58807	6788	286092
1981-1990					
Živorodjeni					
ukupno	103042	1539508	745025	258840	535643
seosko	31923	801534	313215	111874	376445
Umrli					
ukupno	38675	929433	581090	245343	103000
seosko	18765	542578	349063	121757	71758
Prirodni priraštaj					
ukupno	64367	610075	163935	13497	432643
seosko	13158	258956	-35848	-9883	304687
Izvor: SZS, (1988). <i>Demografska statistika 1966</i> , (Beograd: SZS); Ljubica Gaćeša (1991). Publikacija <i>Stanovništvo</i> , br. 31, (Beograd: SZS) (podaci za Crnu Goru za seoska naselja); posebna obrada RZS Srbije za period 1961. do 1991. za Republiku (po tipu naselja).					
* Za Crnu Goru, za seoska naselja, objavljeni su podaci samo za period 1981-1988, dok su podaci za 1989. i 1990. godinu procenjeni.					

Istovremeno demografska eksplozija Albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji rezultira etničkim preuzimanjem mešovityh seoskih naselja, a gradske, nekad mešovite multikulturalne sredine, postaju preplavljene izrazitom albanskom većinom.

Analiza promena u prostornoj redistribuciji stanovništva SR Jugoslavije pokazuje da i dalje jača snažna prostorno-demografska polarizacija oštro deleći prostor Jugoslavije na zone visoke koncentracije stanovništva (u Crnoj Gori praktično čitavo Primorje, urbani region Podgorice, Nikšića i nekih

Tabela 3.
Komponente promena seoskog stanovništva, Srbija, 1961-1991. i Crna Gora, 1981-1990.

Period	Apsolutni porast/pad	Prirodni priraštaj	Migracioni saldo
Srbija			
1961-1971	-345489	444511	-790000
1971-1981	-40415	351687	-392102
1981-1991	-161347	258956	-420303
Centralna Srbija			
1961-1971	-333861	164214	-498074
1971-1981	-135567	58807	-194374
1981-1991	-275840	-35848	-239992
Vojvodina			
1961-1971	-143874	42681	-186555
1971-1981	-65859	6788	-72647
1981-1991	-42118	-9883	-32235
Kosovo i Metohija			
1961-1971	132246	237616	-105370
1971-1981	161011	286092	-125081
1981-1991	156611	304687	-148076
Crna Gora			
1981-1991	-31199	13158	-44357
<i>Izvor:</i> Kao za tabelu 2.			

većih gradova, a u Srbiji urbani region Beograda i većih gradova i ceo kosovsko-metohijski prostor), i zone demografske stagnacije i depopulacije (veći deo severne i deo središnje Crne Gore, najveći deo prostora centralne Srbije i Vojvodine), pri čemu su opšte karakteristike ovih zona potpuno različite. Zone koncentracije stanovništva gusto su naseljene, beleže porast stanovništva u kome su zastupljene obe komponente porasta (prirodna i migraciona) i odlikuju se daleko povoljnijim demografskim strukturama. Zone depopulacije imaju dijametralno suprotne karakteristike: stalno smanjenje broja stanovnika kako zbog emigracije tako i zbog prestanka biološkog obnavljanja, što je uticalo na formiranje veoma nepovoljnih struktura stanovništva usled čega će se i dalje nastaviti demografska erozija ovih prostora (Radovanović, Rančić, 1995:43).

Uticao prirodne i migracione komponente na kretanje seoskog stanovništva izrazito je različit po područjima u poslednja tri međupopisna perioda (tabela 3). Negativan migracioni saldo karakterističan je za sva područja u posmatranom periodu, ali u deceniji 1981-1991. godine centralna Srbija i Vojvodina beleže i negativan prirodni priraštaj što je prouzrokovalo otvorenu depopulaciju. Na Kosovu i Metohiji zabeležen je, takodje, negativan migracioni saldo tokom čitavog posmatranog perioda koji je umanjio potencijalni uticaj stalno pozitivnog prirodnog priraštaja za preko 40%. Medjutim, ova tendencija se ne može uzeti kao povoljna jer je negativni migracioni saldo najvećim delom posledica egzodusa Srba i Crnogoraca koji su sa jasnim političkim ciljem prvo počeli da bivaju istiskivani iz seoskih naselja.

U Crnoj Gori migracioni saldo seoskog stanovništva je negativan i relativno visok. Kao takav znatno je uticao na efekte pozitivnog prirodnog priraštaja, pri čemu treba imati na umu da će tendencije smanjenja prirodnog priraštaja izazvati još ozbiljne posledice.

Izložene tendencije i promene u kretanju stanovništva i njegovim komponentama pratile su i velike izmene u svim strukturama seoskog stanovništva. Najubedljiviju ilustraciju ovih promena predstavlja značajna izmena starosne strukture, kao i promene u svim ekonomskim strukturama. Tako se starosna struktura stanovništva nepovoljno menjala pod dominantnim uticajem emigracije i dugoročnom smanjenjem polodnosti, a njene promene ogledaju se u neprekidnom procesu demografskog starenja. Medjutim, regionalne razlike u razvijenosti starosnih struktura jedna su od izraženih karakteristika jugoslovenske seoske populacije, jer je na Kosovu i Metohiji tendencija promena starosne strukture zakasnela i spora, dok je starosna struktura u Crnoj Gori u odmakloj tranzicionoj fazi, a senilizacija sela u Vojvodini i centralnoj Srbiji ubrzano će se nastaviti sa neizvesnim izgledima kada i na kom nivou razvitka starosne strukture će se zaustaviti.

Posledice ubrzane deagrarizacija ogledaju se u apsolutnom i relativnom opadanju poljoprivrednog stanovništva, pri čemu je transfer u nepoljoprivredne delatnosti bio najznačajnija komponenta smanjenja poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije. Ocenjen obim transfera za period od 1948. do 1981. godine iznosio je za SFRJ "...7,9 miliona lica, ili 241 hiljada godišnje. U svakom međupopisnom periodu prosečni godišnji transfer je bio preko 200 hiljada, s tim da je u svakom narednom bio veći nego u prethodnom... Stopa transfera je istovremeno povećana sa 20 na 45 promila"

(Penev, 1986:254). Treba imati u vidu i da je, na primer, u periodu između 1961. i 1971. godine ukupan pritisak na zapošljavanje u nepoljoprivrednim delatnostima koji su vršili učesnici transfera iznosio 1203000 lica, od kojih je u direktnom transferu (aktivni poljoprivrednici koji su prešli u nepoljoprivredne delatnosti) učestvovalo preko 70%, a u indirektnom nešto manje od 30% (Penev, 1986:255). Prirodni priraštaj poljoprivrednog stanovništva je tokom čitavog posleratnog perioda opadao, a saldo migracija bio negativan sa maksimumom dostignutim od 1953. do 1961. godine.

Sve osnovne tendencije seoskog stanovništva Jugoslavije (sem na Kosovu i Metohiji) su nepovoljne i kao takve uticale su na slabljenje ukupnog demografskog razvitka, a s obzirom na karakter njihove uslovljenosti opravdane su pretpostavke o njihovom daljem nepovoljnom delovanju, jer nije realno očekivati da će se u neposrednoj budućnosti osnovni uzroci takvih tendencija bitno promeniti. Tragovi nedovoljnog radjanja, svuda osim na Kosovu i Metohiji, ostavili su dugotrajan pečat na starosnoj strukturi tako da bi se i u "uslovima poraste reprodukcije do potreba prostog obnavljanja, depopulacija i starenje jedno vreme nastavili. Važnost ovog uticaja je tim veća što gubici u broju stanovnika nastali za vreme depopulacije ne mogu da se nadoknade dostizanjem nivoa reprodukcije koji obezbeđuje pristo obnavljanje, već samo ukoliko nivo reprodukcije stanovništva još određeno vreme bude iznad potreba prostog obnavljanja (Rašević, 1995:293). Osim toga gubici izazvani iseljavanjem seoskog stanovništva nametnuli su ozbiljan demografski problem, koji još više dobija na težini jer se duže vreme odvija u uslovima nedovoljnog radjanja i otvorene depopulacije. Zbog toga kraj XX veka, karakterističan po negativnom predznaku i prirodne i migracione komponente stanovništva, predstavlja vreme najvećih demografskih poremećaja koji su po posledicama veoma destruktivni dovodeći u pitanje i budućnos čitave naše zajednice. Porazne posledice demografske slabosti delimično se već osećaju u brojnim oblastima društveno-istorijskog razvoja, i najveća greška koja može biti učinjena jeste očekivanje da se u neizmenjenim uslovima spontano promene nezadovoljavajuće tendencije dosadašnjeg populacionog razvoja.

Literatura

- BJELOGRLIĆ, Dušan /red/ (1979). *Koncepcija dugoročnog razvoja SR Srbije do 2000 godine*, (Beograd: Ekonomski institut).
- GACEŠA, Ljubica (1991). *Procene stanovništva prema polu, grupama starosti i tipu naselja mesta stalnog stanovanja, osnovni demografski pokazatelji i skraćene aproksimativne tablice mortaliteta prema polu, grupama starosti i tipu naselja, za SFR Jugoslaviju, socijalističke republike i autonomne pokrajine - u periodu 1981-1988*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- ILIĆ, Jovan i Stevan STOJANOVIĆ (1985). "Uzroci i karakteristike promene broja naselja u SR Srbiji posle Drugog svetskog rata", *Zbornik radova XXXII*, (Beograd: Institut za geografiju, Prirodno-matematičkog fakulteta).
- KRAŠOVEC, Stane (1974). "Tri sastanka o razgraničenju gradskog i seoskog stanovništva", *Stanovništvo* (Beograd) br. 3-4/73 i 1-2/74.
- KRAŠOVEC, Stane (1966). "Uloga seljaka-radnika u ekonomskom razvitku pod uslovima pritiska stanovništva", *Stanovništvo* (Beograd), br.2.
- MACURA, Miloš (1954). "Kriterijumi za razgraničavanje gradskog i seoskog stanovništva", *Statistička revija* (Beograd) br. 3-4.
- MARKOVIĆ, Petar (1993). *Poljoprivredni atlas Srbije*, Beograd.
- MITROVIĆ, M. Milovan (1997). "Populaciono razvojni problemi srpskog sela". *Balkansko selo u promenama i regionalni ruralni razvoj*, Zbornik radova sa Prvog međunarodnog naučnog skupa "Vlasinski susreti 1995", (Beograd).
- PENEV, Goran i Radoslav STEVANOVIĆ (1996). "Kretanje stanovništva po tipu naselja", *Jugoslovenski pregled* (Beograd), br. 1.
- PENEV, Goran (1986). "Komponente smanjenja poljoprivrednog stanovništva", *Razvojni i sistemski problemi poljoprivrede Jugoslavije*, Ekonomski zbornik, knj. V, (Beograd: SANU - Odeljenje društvenih nauka).
- PETROVIĆ, Budimir i Svetlana RADOVANOVIĆ (1985). "Poljoprivredno stanovništvo teritorije SR Srbije van teritorija SAP i osvrt na metodološka rešenja pri definisanju ovog kontigenta u popisu stanovništva 1981", *Naučni pregled* (Beograd: Naučno društvo SR Srbije), br. 12-13.
- RADIVOJEVIĆ, T. (1939). *Naše selo i naš seljak (Ekonomska, socijalna i kulturna razmatranja)*, (Beograd).
- RADOVANOVIĆ, Vojislav (1959). *Opšta antropogeografija*, knj. I (Beograd).
- RADOVANOVIĆ, Svetlana i Vladimir STANKOVIĆ (1994). "Depopulacija u Srbiji po tipu naselja", *Stanovništvo* (Beograd), br. 3-4.

- RADOVANOVIĆ, Svetlana i Miroљjub RANČIĆ (1995). "Ukupno stanovništvo Jugoslavije - razmeštaj i urbanizacija", *Stanovništvo i domaćinstva Jugoslavije prema popisu 1991*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- RAŠEVIĆ, Miroslav (1995). "Stanovništvo SR Jugoslavije - tendencije i problemi", *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- RZS, (1999). *Dokumentacioni materijal i posebne obrade za stanovništvo ostalih naselja*, (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije).
- SIMIĆ, Jeremija (1992). "Struktura dohotka seoskih domaćinstava", *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Oživljavanje sela"*, Beograd.
- STEVANOVIĆ, Djura (1995). "Jugoslovensko selo i seljaštvo u promenama", *Balkansko selo u promenama i regionalni ruralni razvoj*, Zbornik radova sa Prvog međunarodnog skupa "Vlasinski susreti 1995", (Beograd).
- STOJANOV, Mladen (1995). "Potencijalni razvoj sela i poljoprivrede - pokušaj sintetičkog preseka", *Balkansko selo u promenama i regionalni ruralni razvoj*, Zbornik radova sa Prvog međunarodnog skupa "Vlasinski susreti 1995", (Beograd).
- SPASOVSKI, Milena (1982). "Prirodno kretanje stanovništva zapadne Srbije od sredine 19. veka do danas", *Glasnik srpskog geografskog društva*, (Beograd), sveska LXII, broj 2.
- SPASOVSKI, Milena i Jovan ILIĆ (1989). "Problemi demografskog razvoja i depopulacije ruralnih prostora u SR Srbiji", *Zbornik radova XXXVI*, (Beograd: Geografski fakultet PMF).
- SZS (1995). *Popis stanovništva 1991*, Knjiga 9, (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- TODOROVIĆ, Marina (1988). "Gustine naseljenosti poljoprivrednog stanovništva u Srbiji", *Zbornik radova*, knj. 40 (Beograd: Geografski institut "Jovan Cvijić", SANU).
- VELAT, Dubravka (1988). *Stanovništvo Jugoslavije u posleratnom periodu*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku).

Svetlana Radovanović

Osnovne tendencije u demografskom razvitku seoskog stanovništva i neki problemi njegove revitalizacije

R e z i m e

U selu i poljoprivredi tokom čitavog perioda posle Drugog svetskog rata odvijali su se složeni i protivrečni procesi čiji su krajnji rezultati manifestovani populaciono opustošenim selom i dugotrajnom krizom u poljoprivredi. Masivni prerezmeštaj ljudi i aktivnosti na relaciji selo-grad, odnosno poljoprivreda-nepoljoprivredne delatnosti imao je niz konkretnih negativnih demografskih, socioloških, kulturnih, ekonomskih pa i političkih posledica. Sve osnovne tendencije seoskog stanovništva Jugoslavije (sem na Kosovu i Metohiji) su nepovoljne, i kao takve uticale su na slabljenje ukupnog demografskog razvitka, a s obzirom na karakter njihove uslovljenosti opravdane su pretpostavke o njihovom daljem nepovoljnom delovanju. Osim toga gubici izazvani iseljavanjem seoskog stanovništva nametnuli su ozbiljan demografski problem, koji još više dobija na težini jer se duže vreme odvija u uslovima nedovoljnog radjanja i otvorene depopulacije. Zbog toga je kraj XX veka, karakterističan po negativnom predznaku prirodne (sem na Kosovu i Metohiji) i migracione komponente, predstavlja vreme najvećih demografskih poremećaja koji su po posledicama veoma destruktivni dovodeći u pitanje i budućnos čitave naše zajednice.

Ključne reči: *seosko stanovništvo, depopulacija, deagrarizacija*

Svetlana Radovanović

Basic Tendencies in Demographic Development of Rural Population and Revitalization - Related Issues

S u m m a r y

The end-result of the complex and contradictory processes taking place in the village and agriculture throughout the period since the Second World War is depopulation and persistent crisis in agriculture. Mass relocation of rural population to cities and transition from agricultural to non-agricultural activities has had a series of negative demographic, sociological, cultural, economic and even political consequences. Note that all basic tendencies observed in rural population of Serbia (except in Kosovo and Metohia) are unfavorable. They have weakened the overall demographic development, and are reasonably expected to persist. The seriousness of the demographic problem caused by relocation of rural population is aggravated by many years of insufficient child bearing and open depopulation. Hence, a negative growth in natural (except in Kosovo and Metohia) and migration components makes the turn of the century the time of major demographic disturbances with potentially destructive consequences, and eventually jeopardizing our community in general.

Key words: *rural population, depopulation, desagrarization*